

“KURMANBEK” ve “SEYİTBEK” DESTANLARI

Doç. Dr. Nerin KÖSE*

Bir Kırgız Destanı olan “Seyitbek”, “Kurmanbek”in bir devamı niteliğinde (1) olup “Teyitbek Destanı”nda başlayan olaylar dizisinin son bulduğu Teyitbek – Kurmanbek – Seyitbek trilogyasının üçüncü ve son halkasını teşkil etmektedir. Ancak her üç destanda ve özellikle son ikisinde de vakanın merkezini Kırgız – Kalmuk savaşları teşkil etmesine, olayların genellikle aynı çatışmayı hikâye etmesine hatta pekçok kahramanın söz konusu destanlarda yer almasına rağmen tabî bulduğumuz paralel hususların yanında bazı farklılıkların da olduğunu gördük. Bu sebeple yazımızın konusunu “Kurmanbek ve Seyitbek Destanları’nı karşılaştırarak benzer ve farklı yönleri yanında bunların sebeplerini ortaya koyma” şeklinde tesbit etmeyi uygun bulduk.

Araştırmamızda Kurmanbek Destanı’nın Kalık Akiev, Seyitbek Destanı’nın ise tek anlatması olan Oruzbay Urmambetov varyantları esas alınacak; karşılaştırma sırasında anlatmaların kahramanları ve onların çeşitli olaylar karşısındaki düşünce ve yaklaşımları ile sosyal ve fizikî yapıları, vakanın geçtiği coğrafyanın yanısıra tarihî zemini vb. pek çok husus göz önüne alınarak yapılan alıntıların sayfa numaraları yanlarına verilecektir.

* Kurmanbek ve Seyitbek Destanlarındaki ortak noktalardan en çok dikkati çeken her iki anlatımın kahramanlarının kendilerine eş olarak seçtikleri kızların, düşman taraftan olmaları meselesidir. Nitekim Kurmanbek’in eşi Kanışay Kalmuk Han’ı Bakburhan’ın, Seyitbek’in eşi Möl de Kalmuklar’dan bir bezirganbaşının küçük kızı Möl’dür.

Her iki destan kahramanının yakın çevresi de onların karşı saftan bir eş seçmelerine itiraz ederler. Meselâ Seyitbek, savaş ganimeti olarak Kalmuk Han’ı Dölön’ün yiğitlerinden Torko’nun büyük kızı Sancırgal yerine daha önceden görüp sevdiği Möl’ü alacağını belirtince yaşlı Emilbek:

Teñ keler suluu cok bele
Ce ak kalpak Kırgız kalkında?

Aytkanın nege tandı eken,

Kırgızdı nege çandı eken? (Seyitbek; s: 302) diyerek “onun bu davranışına bir anlam veremediğini” belirtir.

Kurmanbek’te ise bu durum, biraz daha farklı bir özellik göstermektedir: Nitekim “Ürgönçtün suusun keçip çığıp, meni kim sayıp çıksa, kızım Kanışay’dı bermekmin, Ürgönçtü keçip çıktı, meni sayıp çıktı, antı – şertim boyunça kız bereminbi (Kurmanbek, s: 77) diyen Oogan Han’ı Bakburhan’ın kızı Kanışay’ı eş olarak seçen

ve babasından habersiz evlenen Kurmanbek, Kalmuklar'dan vergisini almak üzere gitmesi gerektiğinde kırk yiğidiyle onun Telтору At'ını isteten Teyitbek, "Maga keñeşpesten Kalmakka çabuul solat, menin aytkanıma bol-boy özü bilip katın alat, öz keregim tiybesten Telтору At'ımdın kereği tiyiptirbi? Emi men at bere albaym." (Kurmanbek, s: 86) diye düşünür ve bunu:

Atımdı berbeym kırk cigit,
Añıldap ürgön katar it!..

.....

Menin tilimdi albastan,
Özünçö alsa katındı (Kurmanbek,
s: 87) diye cevap verir.

* "Kurmanbek Destanı"na adını veren kahramanın babası Teyitbek ile, "Seyitbek Destanı"nda, Teyitbek'in ölümü üzerine onun yerine geçen Teyişkan arasında da büyük benzerlikler olduğunu görüyoruz. Çünkü Teyişkan, amca oğlu Teyitbek'in ölümü ve Akkan'ın Seyitbek'i Kaşkar'a götürmesiyle başsız kalan Kırgız halkına güngörmüş ve yaşlı Kalkanbay'ın "Bul caman corduk boldu go, halk karasız kalat degen emne? Tüp ataları bir tuugan aga -ini emespi, Teyitbek Beknazardın uulu bolsa, Teyiş Beynazardın uulu, karısa da Teyişi Kan kötürüp alıp, bul cerde turbay mal can esen kezinde aytıluu Aksay, Arpa, At - Başıga köçüp kirip keteli..." (Seyitbek; s: 201) şeklinde düşünüp desteklemesiyle hükümdar olursa da Kurmanbek'in "bizdi ölümgöTeyişkan kıybayt" (Seyitbek; s: 202) diyerek kendisine gelen kırk yiğidinin hepsinin de başlarını kestirip

atar; içlerinden sadece Zayırbek kaçır kurtulur.

Teyişkan'ın "Kalmuklar'ın olası bir saldırısını önceden önleme" şeklindeki bu tavrının, Seyitbek'in babası Kurmanbek'in ruhuna verdiği büyük aş törenine gelmemekle halâ devam ettiğini görüyoruz. Hatta Seyitbek'in "Kırgızlar'ın birliğini, bütünlüğünü sağlamak" için verdiği bu törene gelmeyip de onun yazdığı mektup üzerine bu daveti geri çevirmemesinin sebebi eskiden olduğu gibi "Ördök cökto çulduk biy" (Seyitbek; s: 305) Koyunun olmadığı yerde keçi, Abdurrahman Çelebi'dir, atasözünde de yatan "men bıyıkka Seyitbek'ten bölünüp kelgeni menen, urmattagan adam bolgon çok" (Seyitbek; s: 305) şeklindeki yeniden itibar görme ve kaybettiklerine ancak bu şekilde alabileceğine inanma isteğidir.

Kurmanbek'in babası Teyitbek de menfaatini ve rahatını düşünmekte Teyişkan'da aşağı kalmaz. Nitekim Teyitbek'in her yıl vermeleri gereken haracı vermeyen Kalmuklar'a savaş açan ve kendisinden "uçan at"ı Telтору'yu isteyen oğlu Kurmanbek'e "Maga keñeşpesten Kalmakka çabuul solat....Öz keregim tiybesten Telтору Atımdın kereği tiyiptirbi?" (Kurmanbek; s: 86) şeklinde cevap vermesinin sebebi kendi şahsi ve mali sıkıntısını, huzurunu düşündüğü, kolay yoldan servetini arttırmak istediği içindir. O sebeple kendi memleketini feda etmekten, öz oğluna tulpar ve yenilmez atını:

Teltorumdu Kurmanbek
Ay baylasam arıttı,

Ar ubak minip karıttı...

Car atımdı karıttı(Kurmanbek; s: 87) diyerek vermeyip de onu düşman eline salıvermesinin sebebi, budur.

*Gerek “Kurmanbek”, gerekse “Seyitbek”te gördüğümüz, aynı zamanda birinin diğerinin devamı olduğunu da gösteren bir başka paralellik de bazı kahramanların, her iki destanda da yer almaları meselesidir. Nitekim Kalmuk hükümdarı Dölön Han Kurmanbek’te Kırgızlar’a karşı yaptığı akınları, Seyitbek’te de sürdürmektedir; Kurmanbek’in kırk yiğidinin başı olan Zayırbek, Teyişkan’ın yanından kaçıp kurtulduktan sonra (Seyitbek; s: 202) Kaşkar’a gelerek Seyitbek’i bulur (Seyitbek; s: 203) ve birlikte Kırgız Ülkesi’ne dönüp halkın birliği sağlandığında da yanındadır. (Seyitbek; s: 274) Akkan ise dostluğun en güzel örneğini her iki destanda da gözler önüne serer: Kurmanbek ve eşini Turfan’da gömdükten (Kurmanbek; s: 130) sonra en iyi arkadaşını gözünü kırpmadan ölümüne atan Teyitbek’i öldüren (Kurmanbek; s: 139) ve oğlu Seyitbek’i ülkesi Kaşkar’a götürüp (Kurmanbek; s: 139) öz oğlundan ayırmadan besleyip büyüten (Seyitbek; s: 201 –203), aşık olduğu güzel Möl’ü babası Vazilkan’a dönür giderek isteyen (Seyitbek; s: 289)ve bu evliliğin şerefine büyük bir toy veren (Seyitbek; s: 301) vefalı, insancıl Akkan’dır.

*Her iki destanın asıl kahramanları olan Kurmanbek ve Seyitbek halkının birliğini, huzurunu ve özgürlüğünü düşünen, Kırgız Boyu’nun menfaatini, kendilerinininkinden ve herşeyden önemli tutan, milliyetçi kimlikle-

riyle karşımıza çıkmaktadırlar. Mesele Seyitbek’in en büyük ideali on iki yıldır vatanında oturan Kalmuklar’ı yenip topraklarını geri aldıktan sonra huzur ve barış içinde yaşamaktadır. Çünkü sürekli savaşın Kırgızlar’ın huzurunu bozacağını, nüfusunu azaltacağını bilmektedir. O sebeple Kalmuklar’ı yendiği (Seyitbek; s: 246 –277) halde onların savaş ganimeti olarak getirdikleri Torko’nun kızı Sanargal’ı, yiğitlerinden Börü Batır’a alır, Möl ile ancak iki taraf arasında barış sağlandıktan sonra evlenir. (Seyitbek, ss: 277-300)

Seyitbek için birlik, bütünlük de en az özgürlük kadar değerlidir. Çünkü birliği, bütünlüğü olmayan halkların dağılacağını, başkalarına esir olacağını bilmektedir. Bu yüzden babası için düzenlediği aş törenine eski yaptıklarından utanıp da gelemeyen Teyişkan’ı mektupla davet eder ve “ata yadigarı olduğunu” söyleyip hürmet ederek Cazi’nin idaresini ona devreder. (Seyitbek, ss: 303 – 306).

Seyitbek’in babası Kurmanbek için de aynı durum söz konusudur. Onun için ülkesi ve halkı, herşeyden hatta hayatından bile değerlidir. Nitekim Kalmuklar’ın her yıl vermeleri gereken haracı vermeyişleri üzerine onlara bir akın düzenlemek gerektiğini düşünen, boyundaki en usta savaşçıları, hatta yakınlarından bir çok kimseyi hazırlayan Kurmanbek, babası Teyitbek’in “üstüne binenin henüz yenilmediği Toltoru At”ını vermemesinin kesin bir yenilgi ve mutlak bir ölüm demek olduğunu bile bile Koykürön’üne atlar ve:

Tulparın tartıp mineli,
Düşmanga anan kireli (Kurmanbek; s: 90) diyerek, kendi gibi gözü pek yiğitleriyle birlikte yola çıkar.

Altındaki atın Teltoru At olmadığını anlayıp da öldürmek için kendisini hedef alan Kalmuklar'dan kaçmak şöyle dursun, kanının son damlasına kadar savaşmaktan geri kalmaz. Vatanına, halkına bağlılığı o derecededir ki, ruhunu teslim etmek üzereyken yanında bulunan dostu Kaşkar Hanı Akkan'a son sözü:

Kalmaktan kantip can saktayt
Kaygıram kalgan el üçün.

.....

Esiñe alıp can dosum.

Eli curtka salam de (Kurmanbek, s: 128) olur.

*Her iki destanda, anlatının asıl kahramanlarının yanında bulunan yaşlı, güngörmüş, akıllı kimseler bulunması hususu da dikkatimizi çeken bir başka paralelliktir. Hükümdarın yanındaki yeri ve mevkiî ne olursa olsun gerek devlet yönetiminde, gerekse halkla ya da yakın çevreyle münasebetlerinde ona yol gösterecek yani hatta yapmasını engelleyecek, bir yerde onu eğitecek bir klavuz, bir öğretmen bulunması geleneğinin Türkler'in Orta Asya'daki hayatlarında bile önemli bir yeri vardı: Tonyukuk; Oğuz'un ak sakallı, boz saçlı, uzun akıllı tüşimel (vezir)i Uluğ Türk; Fatih Sultan Mehmet'in hocası Ak Şemsettin; Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Sokollu Mehmet Paşa gibi.

Nitekim, Zayırbek "biricik kızı güzel Kanısay'ı Ürgönç Suyunu geçene vereceğine yemin eden (Kurmanbek,

s:77) Oogan hükümdarı Bakbur'a gitmek üzere yola çıkarken kırk yiğidin başında ve Kurmanbek'in yanındadır. (Kurmanbek; s: 60) Bu sebeple Ürgönç'ü geçtiği halde onunla savaşmaya hazırlanan Bakbur'un niyetini duyunca Zayırbek, Kurmanbek'i:

Öröpkübö Kurmanbek,
Ar kimdin cakşı öz eli
Dayımı çok cumuşka
Dayrıgan menen cetebi.

.....

Sözümdü beker tastaba,
Özünün eli bolboso
Öküm ötpöyt başkaga!
Saga Bakbur kız berbeyt,
Bekerinen aksaba (Kurmanbek, s:

71) diyerek uyarır.

Sayı olarak Kurmanbek'ten farklı olsa da, aynı durum, Seyitbek Destanı için de söz konusudur. Nitekim başsız kalan Kırgız Boyu'nu toplamak için Teyişkan'ı hükümdarlığa getiren ve halkı Aksay, Arpa, At – Baş taraflarına yerleştiren Kalkanbay(Seyitbek; s: 201); Teyişkan'ın, Kurmanbek'in kırk yiğidi öldürdüğünü görüp oradan kaçan ve Kaşkar'a gelip Seyitbek'i bularak Kırgız topraklarını Kalmuklar'dan geri alıp hükümdar olmasına yardım ve destek veren hatta onun dünürbaşlığını bile yapan Zayırbek (Seyitbek, ss: 202-300); düşmandan, yabandan kız aldığı için:

Teñ keler suluu çok bele

Ak kalpak Kırgız kalkında? (Seyitbek; s:302) diyerek Seyitbek'e sitem eden Emilbek...

Adları ve mevkileri ne olursa olsun bu "yaşlı bilge"lerin hepsi de eski bir geleneğin üzerinde çalıştığımız

destanlardaki akisleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Gelelim Kurmanbek ile Seyitbek Destanlarındaki farklılıklara...

*Herşeyden önce kahramanların eş olarak seçtikleri kızlarla evlenmeleri, anlatmaların farklı bölümlerinde cereyan etmektedir. Nitekim “Kurmanbek Destanı”nda vaka, Kurmanbek ile Kanışay evlendikten sonra da devam etmekte ve anlatı Kalmuklar’la yapılan yeni bir savaş, bu savaşın sonunda Kurmanbek’in Dölön Han tarafından öldürülüşü, Kanışay’ın intiharı ve nihayet Akkan Han’ın Teyitbek’i öldürdükten sonra altı yaşında yetim ve öksüz kalan Seyitbek’i ülkesi Kaşkar’a alıp götürmesiyle son bulduğu halde “Seyitbek Destanı” Seyitbek ile Möl’ün düğününü takiben kahramanın babası Kurmanbek’in ruhuna verdiği aş töreni sırasında ülkenin birliğinin ve dirliğinin sağlandığının belirtilmesi ile bitmekte; “Seyitbek Destanı”nın “Kurmanbek Destanı”nın devamı ve Teyitbek – Kurmanbek- Seyitbek üçlüsünün son halkası olduğunu, bir kez daha ortaya koymaktadır.

*İki destan arasındaki diğer bir farklılık ise anlatı kahramanlarının kendilerine eş olarak seçtikleri kadınların özellikleri ile ilgilidir. Çünkü Kurmanbek’in eşi Kanışay da, Seyitbek’in eşi Möl de çok güzel kadınlar olmakla birlikte gerek bu vasıflarının ortaya konuş şekli, gerekse içinde büyüdükleri sosyal şartlarla ona bağlı olarak belirlenen eğitim tarzı farklılıklar göstermektedir. Nitekim Oogan Han’ı Bakbur’un kızı Kanışay, Ürgönç Suyu’nun öte tarafına kadar duyulan:

Tunuk suluu Kanışay

On altıda özü caş (Kurmanbek, s: 81) bir genç kız olmasının yanısıra “Atam meni Kızgızdın colooçulap kelgen bir balasına bermek bolup catat, men oşol bala baatırdın barıp sırtınan sınayın. Köñülgö tolso içimden tınayın, egerde köñülgö tuura kelbese bir çoñ çatak kılayın” (Kurmanbek, s: 79) diyecek kadar cesur, iyi at binip kılıç kullanan, bahadır bir kadın olmasına rağmen Seyitbek’in eşi Möl ise “ak mamıkta ayday betin nurdantıp, betinen nur tökülüp, Kündüz çaçın çubaltıp kaltartay kerilip....”(Seyitbek, s: 290) ve:

Çolponday camıp carkıldap,

Ot cagılıp közünön.

Almaday bolgan eki emcek,

Tirelip turat töşünön.

Acarı candan artıkca,

Nur tökülüp betinen.

Oymok ooz, kalem kaş,

Kunduzday bolgon kara çaç,

Açık münöz, bir sırduu (Seyitbek, ss: 299-300) satırlarından da anlaşılacağı üzere “elma göğüslü, kalem kaşlı, nur yüzlü, nokta ağızlı, Çolpan yıldızı kadar güzel bir kızdır.

* “Kurmanbek Destanı”nın esasını, Kırgız – Kalmuk savaşları teşkil etmekte; anlatıda vaka, bu temel üzerine oturtulmaktadır. Kurmanbek’in, güzelliği duyup kendine eş olarak aldığı Kanışay’la evlenmesi, babası Kalmuk hükümdarı Bakburhan’ın dediği “kızını, ancak Ürgönç Suyu’nu geçip de kendisini yenebilen gence vereceği” şartını yerine getirmesine bağlıdır (Kurmanbek; s: 77) ; ölümü ise yine kendilerine her yıl ödemeleri gereken

ganimeti vermeyip, süresini geçirdikleri için Kalmuklar'la tutuştuğu savaşta Dölön Han tarafından süngülenmesi ile (Kurmanbek; ss: 112- 113) söz konusu olur; yine Kalmuklar'ın her yıl haraca bağlanması, Kırgızlar'a karşı kötü niyet beslediklerinin Kurmanbek tarafından duyulup (Kurmanbek; s: 10) onlarla savaşıp yendikten sonra (Kurmanbek, ss: 42-44) karara bağlanır.

“Seyitbek Destanı” ise bu bakımdan oldukça farklı bir özellik taşımaktadır. Çünkü Kurmanbek'in devamı niteliğindeki bu destanda hikâyeyi anlatmanın bakış açısı, kendini hemen hissettirmektedir. Meselâ destanın asıl kahramanı olan Kurmanbek'in, bir kervancıbaşının kızı olan Möl'e karşı büyük aşkı ve bu aşk yüzünden Torko'nun kızı Sancırgal'ı Börü'ye alması, Möl'e gitmesi ve onu araması, yattığı odanın penceresine tırmanıp bir müddet yatakta yattığını seyrettikten sonra uyandırıp aşkını dile getirmesi, öpüşüp koklaşmaları, kızı göremediği için duyduğu ıstırabından bahsetmesi vb. anlatıldığı uzun satırlar (Seyitbek; ss: 289 –299) daha çok halk hikâyelerimizde karşılaştığımız durumlardır.

Ayrıca Seyitbek Destanı'ndaki kahramanlar epik özellikler taşımak yerine gündelik hayatta gördüğümüz insanlara benzemekte; seven ve evlenmek üzere olan bir delikanlının yakınları, akrabaları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Bütün bunlara destanda sadece bir defa (o da Kırgızlar'ın birlik ve beraberliğini sağlamak üzere ve oldukça kısa bir şekilde verilen) Kalmuklar'la

savaşıldığını; vakanın daha çok Seyitbek'in yetim ve öksüzlüğü, on iki yıl Akkan tarafından büyütülüp eğitildiği ve Möl'e olan sevdası üzerine kurulduğu belirtilecek olursa destanlarda başka bir hayat tarzı ile bu hayatın ihtiyaçlarının ve beklentilerinin epik anlatmalardaki olayların yer değiştirmeye başladığı açıkça görülebilecektir.

* * *

Kurmanbek ve Seyitbek destanlarının farklı ve benzer taraflarını belirttikten sonra diyebiliriz ki ortaya çıkan ve epik anlatmalarda günümüz hayatının izlerini gösteren bu durum, Seyitbek Destanı'nın değerini azaltmaktan çok anlatı türlerinin giderek eski özelliklerini yitirdiğini, yaygın olduğu çevredeki kültürel gelişmelere yabancı kalamayacağı gibi anlatının bu konudaki görüşünün ve değer yargısının da anlatıyı etkileyeceğini göstermektedir. Çünkü Oruzbay Urmambetov'un da belirttiği üzere “sözlü ürünler geçmişin sesi, bugünün gerçeği, geleceğin ise umidi” olmak zorundadırlar. (Seyitbek, “KirisSöz”, s:9)

Notlar:

1- KÖSE, Nerin “Araştırmalar V” (Seyitbek Destanı) Kitabımızın ilk makalesidir.

2- KÖSE, Nerin “Araştırmalar III” (Cihan Hakimiyeti – Ünliversalizm ve Kırgız Destanları) Milli Folklor Yayınları: 11, Halk Edebiyatı Dizisi: 7 Ankara 1988, ss: 120 – 121, s: 79,

KÖSE, Nerin “Araştırmalar IV” (Bir Kazak Destanı: Bökenbay men Kyıkbay) Milli Folklor Yay., 12, Halk Edebiyatı Dizisi:8, Ankara 1999, s: 142.